

DÜNDEN BUGÜNE TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ VE ERMENİ TEHCİRİ

A GENERAL OVERVIEW OF TURKISH-ARMENIAN RELATIONS AND ARMENIAN DEPORTATION

Mesut ERŞAN¹

Özet

Anadolu'da yaklaşık bin yıllık bir birliklilik yaşayan Türk ve Ermeni toplumları arasındaki dostane ilişkiler 19.yy.lın başlarından itibaren bozulmaya başlamış, Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik anlayışının Ermeni toplumu üzerinde yarattığı etkiyle bir Ermeni sorunu ortaya çıkmıştı. Özellikle Balkanlarda cereyan eden olaylar, Ermeni patrikhanesinin, Rusya, İngiltere ve Fransa'nın tahrikleri sonucu bu sorun 1878-79 Osmanlı Rus savaşı sonunda imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşmasıyla uluslararası bir nitelik kazanmıştı. Berlin Antlaşmasında beklentileri karşılanmayan Ermeni toplumunun, silahlı örgütler kurarak başlattıkları ve Sevk ve İskân yasasıyla yüzyılın en önemli yer değiştirme uygulamasına muhatap olacağı gelişmeler, hem ulusal hem de uluslararası boyutta çok önemli sonuçlar doğurmuş, Osmanlı devletinin sona ermesinden sonra devralınan bu tarihi olay yeni Türk devletinin dış politikasının da en önemli sorunlarından birisini oluşturmuştur.

Bu makalede millet-i sadıka nitelemesine muhatap olacak kadar Türk toplumuyla kaynaşmış ve Osmanlı devlet idaresinde çok önemli görevler üstlenmiş güvenilir Ermeni toplumunun nasıl böylesine büyük bir sorunun parçası haline geldiği ana hatlarıyla irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Tehciri, Birinci Dünya Savaşı, Ermeniler

Abstract

Companionate relations between Turks and Armenian societies, which had been living together for about a thousand years in Anatolia, began to deteriorate from the beginning of the 19th century and an Armenian issue emerged due to the influence created by the French nationalism on the Armenian society. Incidents which particularly emerged in Balkan territory had gained a legal international attribute as a result of the provocations of Russia, France and Britain with the Treaty of Ayastefanos (Yesilkoy) signed at the end of 1878-79 Ottoman Russian War. The Armenian community which did not welcomed their expectation in Berlin Treaty begun to establish armed forces and they would faced with the most broad law of dispatch and resettlement of the century. After that developments they would adressed created essential results in both national and international scale and this historical event which inherited after the Ottoman State collapsed has been one of the most important problems of the foreign policy of the new Turkish state. Armanian society tied up with the Turkish nation, characterised with the term of millet-i sadıka which means that "faithful nation".

In this article, it will be outlined how the reliable Armenian society, which has also undertaken very important duties in the Ottoman state administration, has become such a big part of the issue.

Key Words: Armenian Deportation, World War 1, Armenians

¹Prof. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş

Tarihte ilk Türk Ermeni ilişkileri, Bizans hâkimiyetindeki Anadolu’da Selçuklu fetih ve yerleşme faaliyetlerinden çok önce, henüz Selçuklu devleti kurulmadan, 1015-1021 yılları arasında Çağrı Bey’in Doğu Anadolu’ya yaptığı bir keşif seferiyle başlamış, Tuğrul Bey ve Alparslan zamanlarında devam etmiştir¹. Malazgirt savaşından sonra yaşadıkları bölgeleri terk eden Ermeniler² Kilikya adı verilen Çukurova bölgesine çekilerek burada bir prenslik kurmuşlardır. Anadolu ile beraber Çukurova’nın Osmanlı idaresine geçmesiyle Ermeniler bir diğer Türk devletinin idaresine girdiler. Osmanlı idaresinde Ermeniler yoğun olarak Osmanlı şehir ve kasabalarına göç ettiler. Fatih Sultan Mehmet İstanbul’un fethinden sonra Rumlara verdiği din hürriyetinin Ermenilere de tanıyarak Bursa’daki Ermeni Patriği Hovakim’i İstanbul’a çağırarak bir Ermeni Patrikhanesi ihdas etti. Patrikhanenin tesis edilmesinden sonra İstanbul Ermeni dini ve millî hayatının gerçek bir merkezi haline geldi.19. Yüzyılın başlarında İstanbul’da Ermenilerin nüfusu 150 binin üzerine çıkmıştı ki bu dünyanın en büyük Ermeni cemaati idi.

İmparatorluktaki Müslümanların dışında belli başı dinî topluluklar olan Yahudiler ve Rumlar gibi Ermeniler de “millet” sisteminin hoşgörülü ortamında, kendi dinî yöneticilerinin idaresi altında varlıklarını sürdürmüşler, kendi kiliseleri, okulları, yetimhaneleri, mahkemeleri olmuş, buralarda dillerini ve dinlerini koruyarak geliştirmişler, ticaret sanayi ve zanaat ile uğraşarak kısa sürede refah ve zenginliğe kavuşmuşlardır. “Millet-i sâdıka” olarak Osmanlı toplumunda büyük güven kazanan Ermenilerden birçok yüksek rütbeli devlet memuru Osmanlı devlet yönetiminin çeşitli kademelerinde görev üstlenmişlerdir. Öte yandan Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla ayrıcalıklar kazanan Ermeni toplumunun 1863 “Ermeni Milleti Nizamnamesi” ile bu ayrıcalıkları tescil edilmiştir.

Yaklaşık 1070 yılından 1870 yılına kadar 800 yıl bazı gündelik olaylar dışında Osmanlı topraklarında sorunsuz yaşayan Ermeniler, Fransız İhtilali ile yayılan milliyetçilik akımları, Ermeni Patrikhanesinin ve din adamlarının tahrik edici davranışları, Osmanlı devletinin dağılmaya yüz tutması ve sömürge mücadelelerine girmiş olan Avrupa Devletlerinin çıkarlarının Osmanlı topraklarında düğümlenmesi gibi nedenlerle Osmanlı topraklarında ayaklanarak Ermeni sorununu başlattılar. İngiltere, Fransa ve ABD ile birlikte

¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, 1987.

² Ansiklopedik kaynaklarda Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgeler, Erivan, Gökçeöl, Nahçıvan, Rumiye Gölü kuzeyi ve Mako bölgesidir. Tarihsel olarak bakıldığında ise Ermenilerin sırasıyla Pers, Makedon, Selekkit, Roma Sasani, Bizans ve Arapların hâkimiyeti altında yaşadıkları görülür.

Ermeni sorununun ortaya çıkışında Rusya'nın çok özel bir yeri vardır³. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşından başlayarak çok sayıda Ermeni Rus ordusuna kaydolmuş, ayrıca önemli sayıda Ermeni Osmanlı topraklarından göç etmiş bu durum 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına kadar devam etmiştir. Ermeni meselesinde bir dönüm noktası olan bu savaş sonrasında imzalanan Ayastefanos Anlaşmasınının 16.maddesinde Ermeniler lehine yer alan kararlar Ermeni sorunu ilk defa uluslararası bir metinde yer almış oluyor ve Ruslar Ermenilerin koruyuculuğunu üstleniyorlardı. Ancak bu durum İngiltere'nin müdahalesiyle Berlin Anlaşmasında düzeltilmiş, Anlaşma Ermeni sorunuyla ilgilenmek görevini Rusya'dan alarak bu anlaşmayı imza eden devletlere vermiştir⁴. Bu suretle sorun Ermenilerin özel bir sorunu olmaktan çıkıp Osmanlı Devleti'nde çeşitli çıkarları çarpışan Rusya ile İngiltere'nin bir davası haline gelmiştir. Bu durumdan cesaret alan Ermeniler harekete geçerek yurt içinde ve dışında ihtilalci dernek ve partiler kurmaya başlamışlardır.

1. Ermeni İsyancıları ve Tehcir

1860 lardan itibaren sosyal amaçlı olarak kurulan dernekler⁵ daha sonra dış destek ve yardımlarla Ermenileri devlete karşı ayaklandıran komitelerin ilk çekirdeklerini oluşturmuşlardır. Bu komitelerin en önemlileri Van'da 1885 kurulan Armenekan, 1887'de Cenevre'de kurulan Hınçak ve 1890'da Tiflis'te kurulan Taşnaksutyun'dur. Kendilerini siyasi birer örgüt olarak tanımlayan bu kuruluşlar birçok ayaklanma ve eylemin organizasyonunu yapmışlardır. 1882 tarihinden 1909 tarihine kadar Ermeni komitelerince çıkartılan isyanların sayısı 38 dir. Bunlar arasındaki Kumkapı Ayaklanması, I. Sasun İsyanı, Bab-ı Ali Olayları, Osmanlı Bankası Baskını, I.Van İsyanı, Erzurum İsyanı, Zeytun İsyanı, II. Sasun İsyanı, Adana Olayları, II. Van Olayı, Muş Olayları, Bitlis, Kars, Artvin, Ardahan, Diyarbakır, Mamüratülaziz olayları, II. Erzurum İsyanı ve Erzincan Olayları büyük çapta isyan hareketleridir. II. meşrutiyetin ilanından sonra ise ihtilalci nitelikteki Ermeni komiteleri, Meşrutiyete bağlılıklarını ve onun korunmasına çalışacaklarını ilan etmişlerdi. Ancak fırsat kolladıkları anlaşılın Ermeni ihtilal komiteleri 1909 yılında "31 Mart Olayı"nın hemen

³ 1820'li yıllardan itibaren organize bir şekilde Ermenilerle ilgilenmeye başlayan Rusya 1826-1828 yıllarında İran ile yapmış olduğu savaşları kazandıktan sonra 1828 yılında imzalamış olduğu Türkmençay anlaşması ile elde ettiği Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını birleştirerek Ermeni Vilayetini kurmuştur.(Yusuf Halaçoğlu, "Ermeni Meselesiyle İlgili Birkaç Rus Kaynağı", **Yeni Türkiye; Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, II, S.38(Mart-Nisan 2001) Ankara 2001,s.735)

⁴ **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Genelkurmay Baş. Yayını, Ankara 1992,s.57,Bu anlaşma ile Ermeniler için muhtariyet yerine ıslahat formülü üzerinde anlaşılarak, ilgili 61.madde şu şekilde tespit edilmiştir: Bab-ı âli, Ermenilerle meskûn vilayetlerde mahallî ihtiyaçların lüzum gösterdiği tensikat ve ıslahatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi kabul edecekti. (M. Kemal Öke, **Ermeni Sorunu 1914-1923**, Ankara 1993,s.78-79)

⁵ Bunlar arasında Adana bölgesinde 1860'da kurulan "Hayırsever Cemiyeti", "Fedakârlar Cemiyeti", Van bölgesinde kurulan "Araratlı", Muş'ta "Mektep Sevenler" "Şarklı" yine Van'da "İttihad ve Halas" Erzurum'da "Silahlılar Cemiyeti", Milliyetperver Kadınlar Cemiyeti", İstanbul'da "Ermeni Vatanperverler İttihadı",vs. gibi dernekler sayılabilir.

sonrasında Adana, Maraş, Mersin ve İskenderun'da 14 Nisan'da bir isyan çıkardılar. 13 gün süren olaylarda 20.000'e yakın Türk ve Ermeni öldü⁶.

Ermeni komitecilerinin 1915 yılı⁷ ilkbaharında Rusya'nın desteğiyle ortaya koydukları faaliyetler şöyle özetlenebilir: Ermeni komiteleri, savaş başlar başlamaz Rus ordusuna katılmayı, onu desteklemeyi, düşman sınırı geçince onlarla birlikte çarpışmayı planlamışlardı. Seferberlik ilanı üzerine askere gitmeyi reddetmişler, silahlarını alıp dağlara çıkmışlardı. Askere gidenler, silah ve cephaneleri de çalarak kaçmışlar, komitecilerin emrindeki çetelere katılmışlardı. Doğu Anadolu'nun birçok yerinde gizli komiteler faaliyetlerini arttırmışlar, bomba imalathaneleri kurmuşlar, silah depoları teşkil etmişlerdi. Silahsız korunmasız İslam ahali üzerine baskınlar yapılmış, günahsız pek çok masum vahşice katledilmişti. Resmi binalara, askerlere, jandarmalara tecavüz ve saldırılar şiddetlenmiş, şehit düşen askerlerin sayısı binlerin üzerine çıkmıştı. Çeşitli yerlerde isyanlar başlatılmış, bilhassa doğuya yaklaştıkça isyan bölgeleri daha da sıklaşır olmuştu. Van'da büyük bir isyan başlatılmış, Rus ordusu ve Ermeniler şehri işgal etmeden önce ve ettikten sonra katliam yapılmış, Van ahalisinin büyük bir kısmı katledilmiştir. Bütün bu hareketlerin başında, Osmanlı Meclisine dahi girmiş bulunan Ermeni milletvekillerinin, tanınmış komitecilerin, papazların, doktor ve avukatların bulunduğu görülmüştür⁸.

Ermeni komitelerinin çok ileri gitmesi karşısında Osmanlı hükümeti, 24 Nisan 1915 tarihinde tedhiş komitelerinin kapatılmasını, belgelere el konulmasını, bu komitelerin liderleri ile zararlı faaliyeti bilinen Ermenilerin tutuklanmasını ve askerî mahkemeye sevkini kararlaştırdı⁹. Vilayetlere de gönderilen bu kararname ile Ermenilerden buldukları yerde kalmaları sakıncalı görülenlerin uygun yerlerde toplanması da emredilmekteydi¹⁰. Bu karar çerçevesinde 2345 Ermeni tutuklandı.¹¹ Bu 24 Nisan kararlarının bir savunma önlemi olduğu açıktı. Ancak Ermeniler bu karardan bir süre sonra Van'da isyan edip, Van'a doğru ilerlemekte olan Rus birliklerine öncülük ettiler. Van'da sadece bir Jandarma taburunun bulunmasından yararlanan Ermeniler 17 Mayıs 1915'te Van'a hâkim olup Türk mahallelerini yakmış, Türkleri katletmiş ve Van'ı Ruslara teslim etmişlerdir. Öte yandan Erzurum'da Sivas'ta, Trabzon'da, Ankara'da, Adana'da, Urfa'da, İzmit ve Adapazarı'nda, Bursa'da,

⁶ Erdal İltter, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara 1996, s.58.

⁷ Birinci Dünya savaşının Osmanlı Devleti açısından en kritik yılı olan 1915, Tehcir öncesi iki önemli olayla dikkat çeker. Yaklaşık 80.000 askerinin kaybıyla sonuçlanan Sarıkamış Harekâtı ve 250 bin askerinin kaybedildiği Çanakkale savunması. Tehcir hadisesini bu olaylarla birlikte değerlendirmek gerekir.

⁸ **age.** S. 60-61.

⁹ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler(1915-1920)**, Ankara 1996, s.7.

¹⁰ Zafer Özkan, **Tarihsel Akış içerisinde Terörden Politikaya Ermeni Meselesi**, İstanbul 2001, s.142.

¹¹ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara 1988, s. 213.

İzmir, İstanbul, Maraş, Halep ve Anadolu'nun birçok bölgesinde Ermeni isyan ve terör olayları gerçekleşmekteydi. Ermeni ayaklanmaları, özellikle doğu Anadolu'dakiler tehlikeli olmaya başlamışlardı. Olayları önlemek için tek çare, o bölgelerdeki bozguncu unsurları harekât alanlarından ve yurtiçinin kritik bölgelerinden uzaklaştırmaktı. Bunun için Başkomutanlığın önerisi ile Osmanlı hükümetince geçici olarak şu "Sevk ve İskân Kanunu" çıkarıldı:

Madde:1.Sefer zamanında ordu, kolordu ve tümen komutanları ve bunların vekilleri ve bağımsız bölge komutanları, halk tarafından herhangi bir şekilde hükümet emirlerine, yurt savunmasına, mevcut düzene ve güvenlik işlerine karşı durum alan ve silahla saldıran ve direnenleri görürlerse hemen askeri kuvvetlerle karşı koyacaklar; saldırı ve direnmeyi kökünden yok etme yolunda yetkili ve yükümlüdürler.

Madde:2.Ordu ve bağımsız kolordu ve tümen komutanları askeri nedenlere dayanan, casusluk ve hainliklerini hissettikleri bölge halkını tek tek veya raporlu olarak memleketin diğer bölgelerine gönderebilirler ve oralarda oturabilirler.

Madde:3.bu kanun yayınlandığı tarihten geçerlidir. (27 Mayıs 1915)¹²

Bu yer değiştirme kanunu ve bu kanuna dayalı olarak çıkarılan emirler çerçevesinde Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinden çıkarılan Ermeniler Musul'un güney kısmı, Zor ve Urfa sancağına; Adana, Halep, Maraş civarından çıkarılan Ermeniler ise Suriye'nin doğu kısmı ile Halep'in doğu ve güneydoğusuna nakledilmişlerdir. Ayrıca 9 Haziran 1915 - 8 Şubat 1916 tarihleri arasında Adana, Ankara, Dört Yol, Eskişehir, Halep, İzmit, Karahisar-ı Sahip, Kayseri, Mamuretülaziz, Sivas, Trabzon, Yozgat, Kütahya ve Birecik'ten toplam 391.040 kişi yeni yerleştirilecekleri yeni bölgelere sevk edilmişlerdir. Osmanlı devletinin son nüfus istatistiğine göre 1.234.671 olan Ermeni nüfusundan yer değiştirmeye tabi tutulmayan nüfus 82.880'i İstanbul, 60.119'u Bursa, 4.548'i Kütahya Sancağı ve 20.237'si Aydın Vilayetinde olmak üzere toplam 167.778'dir¹³.

Osmanlı hükümeti Ermenilerin tehcir esnasında zarar görmelerini önlemek için gerekli önlemleri almış, Müslüman ve Ermeni grupların birbirlerine saldırma girişimlerine yol açacak hareketlerin önüne geçmek için emirler yayınlamıştır. Göç ettirilenlerin yeni yerlerine tamamen yerleşmelerine kadar yiyecek ve diğer ihtiyaçları devletçe karşılanmış, ihmali görülenler ise cezalandırılmıştır. Savaşın bütün şiddetiyle devam ettiği bu güvensizlik ortamında, tehcir edilen kabilelerin birtakım saldırılara uğraması, savaş günlerinin güç

¹² Belgelerle Ermeni Sorunu, Genelkurmay Baş. Yayını, Ankara 1992, s.224.

¹³ Kantarcı, a.g.e., s. 34.

koşulları, ağır iklim koşullarının yol açtığı kayıplar görülmüştür. Yusuf Halaçoğlu'na göre tehcire tabi tutulan nüfus 438.758, kayıplar ise 56.610 kişidir¹⁴. Gürün'e göre tehcire tabi tutulanlar 702.900 tehcir sırasında hayatını kaybedenlerin sayısı ise 300.000 civarındadır¹⁵. Ancak bu kayıplar Doğu Anadolu'nun Rus işgali sırasında ve sonrasında Ermeni çeteleriyle gönüllü alayları elinde türlü türlü işkencelerle yok edilen, Ermeni zulümlerinden korkarak memleket içine göç eden Türk halkının verdiği kayıplarla kıyaslanamayacak kadar azdır¹⁶. Öte yandan Osmanlı hükümeti, istenmeyen olaylara sebebiyet verenler için soruşturma komisyonları kurmuş, komisyon çalışmaları devam ederken çok sayıda memur, asker ve mutasarrıfa görevden el çektirilmiştir. Bunlar arasında, tehcir sırasında tutum ve davranışlarından dolayı tutuklanan Diyarbakır valisi Reşit Bey, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey, Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey de vardır ki bunların son ikisi 1920 yılında İstanbul'un işgalinden sonra düzmece iddialarla idam edilmişlerdir. Sonuçta Osmanlı hükümeti ülkede genel güvenliği sağlamak amacıyla haklı olarak aldığı bu gibi önlemlerle Ermenilerin ihtilal hareketini genel bir yok etme hareketine dönüşmeden bastırabilmiştir. I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından Osmanlı Hükümeti yer değiştirmeye tabi tutulan Ermenilerden isteyenlerin tekrar eski yerlerine iade edilmeleri için bir kararname çıkarmıştır. 4 Ocak 1919'da Dâhiliye Nazırı Mustafa Paşa'nın Sadarete gönderdiği yazıda Ermenilerden dönmek isteyenlerin eski yerlerine nakledilmeleri konusunda ilgili yerlere emir verildiği ve gereken önlemlerin alındığı belirtilmektedir¹⁷. Nitekim bu kararnamenin yayımlanmasının ardından çok sayıda Ermeni aile eski yerleşim yerlerine dönmüştür.

Diğer yandan Ermeni milliyetçileri ayaklanmalar sonundaki başarısızlığı hazmedemeyerek yeni bir intikam hedefi ortaya koymuşlar ve Nemesis¹⁸ adı verilen bu hareket tehcirin intikamı olarak sunulmuştur. Nemesisin çalışmaları 1919 yılında İstanbul ve Erivan'da başlatılmıştır. Erivan'da toplanan Batı Ermenistan II. Kongresinde Talat Paşa, Cemal Paşa, Said Halim Paşa, Dr. Nazım, Bahattin Şakir ve Cemal Azmi Bey gibi Osmanlı yöneticilerinin, sözde Ermeni katliamından sorumlu tutularak burada gıyaben idamlarına karar verilmiştir. Talat Paşa 15 Mart 1921'de Berlin'de, Sait Halim Paşa 6 Aralık 1921'de Roma'da, Bahattin Şakir Bey ve Cemal Azmi Bey 17 Nisan 1922'de Berlin'de, Cemal Paşa

¹⁴ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler**, Ankara 2001, s.76.

¹⁵ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara 1988, s.290.

¹⁶ Justin Mc Carthy, **Ölüm ve Sürgün**, çev: Bilge Umar, İstanbul 1998, s.1.

¹⁷ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, İstanbul 2008, s.104.

¹⁸ Nemesis, eski Yunan efsanelerinde adalet ve intikam tanrısı olarak geçer.

ve yaverleri Binbaşı Nusret ve Teğmen Süreyya Bey 21 Nisan 1922 günü Tiflis'te şehit edilmişlerdir¹⁹.

Uluslararası antlaşmalara bakıldığında Ermeni sorunun şöyle bir seyir izlediği görülür: Osmanlı Devleti ile itilaf devletleri arasındaki savaşa son veren Mondros Ateşkes Antlaşmasının Ermenilerle ilgili hükümleri Wilson Barış ilkelerine göre şekillendirilmeye çalışılmıştır. Buna göre bütün müttefik ve Ermeni esirleri İstanbul'da toplanacak, kayıtsız şartsız müttefiklere teslim edilecek; İran'ın kuzeybatısında ve Kafkasya'da bulunan Türk Birlikleri geri çekilecek ve en önemlisi, Ermenilerin çoğunlukta buldukları vilayetlerden birinde karışıklık çıkarsa, müttefikler, bu vilayetin bir kısmını işgal edebileceklerdi. 1920 Sevr Antlaşmasının ilgili 88. 89. 90. maddelerinde sorun şu şekilde yer almıştı. “*Devlet-i Osmaniye öteki müttefik devletlerin yapmış oldukları gibi Ermenistan'ı özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanıdığı bildirir*”; “*Öteki bağıtli yüksek taraflar gibi, Devlet-i Osmaniye ile Ermenistan da, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde, Devlet-i Osmaniye ile Ermenistan arasında sınırın saptanması işini ABD Başkanının hakemliğine sunmayı ve bu konudaki kararını olduğu kadar, Ermenistan'ın denize çıkışı ile sözü geçen sınıra bitişik bütün Osmanlı topraklarının askersizleştirilmesine ilişkin ileri sürülebileceği bütün hükümleri kabul etmeyi kararlaştırmışlardır*” “*89. Madde uyarınca sınır saptanması, sözü geçen vilayet topraklarının tümünün ya da bir kesiminin Ermenistan'a aktarılmasına yol açacak olursa, Devlet-i Osmaniye, aktarılan toprak üzerindeki bütün haklarından ve sıfatlarından, karar tarihinden başlamak üzere geçerli olarak vazgeçtiğini şimdiden bildirir.*” Nitekim antlaşma Doğu'da bir Ermenistan kurulması öngörüldüğünden Ermeni Cumhuriyeti bu anlaşmanın tanıdığı haklara dayanarak Türk topraklarına saldırmış ise de Kâzım Karabekir komutasındaki 15. Kolordu harekete geçerek 30 Ekim 1920'de Kars'ı geri aldıktan sonra Taşnakları 2/3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşmasını imzalamaya zorlamıştı. Böylece Sevr Antlaşmasının doğu Anadolu'da yaratmak istediği Büyük Ermenistan hayali Türk ordusunca suya düşürülmüş oluyordu. Ayrıca 16 Mart 1921 Moskova ve 13 Ekim 1921 tarihli Kars antlaşmaları ile TBMM hükümeti Ermeni meselesini kökünden halletmiş oluyordu. Lozan'da da Ermeni meselesi gündeme getirilmiş ancak Türk tarafının sert tepkisi üzerine Antlaşmada Ermenilerle ilgili özel hükümler yer almamıştır. Sadece Türkiye'de yaşayan veya yaşamak isteyen Ermenilerin durumuna genel bir ifadeyle uyrukluklarla ilgili bölümde değinilmiştir. Lozan Antlaşması'nın Türkiye'nin dışında kalan ve ülkeye dönmek isteyen Ermenileri de ilgilendiren 31. maddesi şu şekildedir: ‘*18 yaşını geçmiş olup da 30. Madde hükümleri*

¹⁹ Şenol Kantarcı ve Diğerleri, **Ermeni Sorunu El Kitabı**, Ankara 2002, s.83-84.

uyarınca Türk uyrukluğunu yitiren ve kendiliğinden yeni bir uyukluk kazanan kişiler, işbu antlaşmanın yürürlüğe konulduğu günden başlayarak, iki yıllık süre içinde Türk uyrukluğunu seçmek hakkına sahip olacaklardır” Antlaşmanın dolaylı da olsa Ermenileri ilgilendiren 32. maddesi ise aynen şöyledir:

‘İşbu antlaşma gereğince Türkiye’den ayrılan topraklarda yerleşmiş ve bu topraklardaki halkın çoğunluğundan soy bakımından ayrı olan 18 yaşını geçmiş kişiler, bu antlaşmanın yürürlüğe konulması gününden başlayarak iki yıllık süre içinde, halkın çoğunluğu kendi soyundan olan devletlerden birinin uyrukluğunu o devletin izni koşuluyla seçebileceklerdir. Antlaşmada azınlıklarla ilgili hükümler de Türkiye’deki Ermenileri ilgilendirmektedir. Bunlardan biri 39. maddedir, buna göre Müslüman olmayanlar Müslüman olanlarla özdeş, medeni ve siyasal haklardan yararlanabileceklerdi. Yine Türkiye’nin tüm halkı, din ayırt edilmeksizin, yasa önünde eşit olacaktı. Ancak Amerika Birleşik devletlerindeki Ermeni lobisinin faaliyetleri sonucu Amerikan senatosu Lozan Antlaşmasını 18 Ocak 1927’de reddetmiştir.

1923 yılından 1965 yılına kadar ABD’deki Ermeniler Türkiye aleyhtarını faaliyetlerine devam etmişler²⁰, 1915 yılındaki sevk ve iskân olayını büyük bir soykırım felaketi olarak göstererek Ermeni halkını bunu çevresinde birleştirmeye çalışmışlardır. Öte yandan sözde Ermeni soykırımının 50.yıldönümü kutlamalarının yapıldığı 1965 yılı ise Ermeni propagandaları için yeniden bir başlangıç yılı olmuştur. Bunu 1973 yılından itibaren Ermeni terör hareketleri takip etmiştir.²¹ Zira Ermeni terörü 1973’te münferit bir olay olarak yeniden başlamış, 1974’ten sonra Türk dış temsilciliklerine, hava yolları bürolarına ve özellikle diplomatlara yönelmiştir. Türkiye’nin Los Angeles başkonsolosu Mehmet Baydar ve Bahadır Demir’in şehit edilmesiyle başlayan Ermeni teröründe öldürülen diplomat sayısı 34’tür.

1980’lerden itibaren de Ermeniler bazı ülke parlamentolarından sözde soykırımı tanıyan kararlar çıkartmaya çalışmışlar bunda da büyük ölçüde başarılı olmuşlardır. Öte yandan Ermeniler geniş bir yayın faaliyetine girişmişler, Ermenistan’da, Avrupa ülkelerinde ve Amerika’da birçok, dergi, gazete vasıtasıyla Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarındakinden daha yoğun bir şekilde propagandaya başlamışlardır.

²⁰ Kantarcı, **age.**, s.40.

²¹ Ermeni terörü sistemli bir şekilde bazı organize terör örgütleri tarafından yürütülmüştür. Bu örgütler içinde en önemlileri ASALA(Ermenistan’ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu,JCAG(Adalet Komandoları), ARA (Ermeni İhtilal Ordusu) dır. (Azmi Süslü, **Türk Tarihinde Ermeniler**, s.303)

Sonuç

Ermeni sorunu, Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde ve özellikle İttihat ve Terakki'nin hükümet olduğu I. Dünya Savaşının başlangıç yıllarında Ermeni halkının, Türk hükümeti tarafından Ruslarla işbirliği ve ihanet içinde oldukları gerekçesiyle bir soykırıma tabi tutulduğunun ileri sürülmesi temeline dayanmaktadır. Buradaki iddiaların tarihsel dayanak noktası “tehcir” uygulamasıdır. Öte yandan Lozan sonrasında Sovyet Ermenistan'ındaki Ermenilerle diasporadaki Ermeniler, mücadele programlarında dört ana konuda birleşmişlerdir:

- a)Sovyet Ermeni Cumhuriyeti'nin içerideki rejimden ayrı olarak, ekonomi ve kültürünü pekiştirmek
- b)Bütün dünyaya dağılmış halde bulunan Ermenilerin millî duygu, dil, din, kültür ve amaçlarını yaşatmak ve korumak.
- c)Avrupa devletlerinde ve Birleşmiş Milletler Cemiyetinde Ermeni istek ve iddialarını sürdürmek.
- d)Ermeni halkı ve göçmenleri için hayır kurumlarının yardımlarını sağlamak, anasız ve babasız çocukları yetiştirmek, muhtaç ve hasta olanlara gereken yardımı yapmak.

1970'lerden itibaren çeşitli ülke parlamentolarında gündeme gelmeye başlayan “Ermeni Soykırım yasa tasarıları” 2000 yılıyla birlikte birçok ülkede birden hızla gündeme gelmiş ve birer birer onay almaya başlamıştır. Şüphesiz bu tasarıların, adı geçen parlamentolarda yasalaşmasından sonra gelecek adımların tazminat ve toprak talepleri olacağı açıktır.

Sonuç olarak Türk-Ermeni ilişkileri açısından tarihsel bir öneme sahip Sevk ve İskân Kanunu'nun çıkarılışının ya da çok kullanılan adıyla Tehcir uygulamasının yıldönümlerinde sürekli gündemimizi meşgul eden bu sorunun Kafkasya'nın dünya güç dengeleri bakımından taşıdığı jeo-stratejik ve zengin petrol-doğal gaz yatakları açısından taşıdığı jeo-ekonomik önem kadar, Ermenilerin kimlik krizi ve Batılı-Hıristiyan bilincin suçluluk duygusu gibi psikolojik nedenlerin de göz önünde tutularak değerlendirilmesi gerekmektedir²².

²² Olayın psikolojik boyutu için ilgi çekici bir makale:Erol Göka,Ermeni Sorunu'nun(Gözden Kaçan) Psikolojik Boyutu.

KAYNAKÇA

Belgelerle Ermeni Sorunu, Genelkurmay Baş. Yayını, Ankara 1992.

Göka, Erol, Ermeni Sorununun (Gözden Kaçan) Psikolojik Boyutu.

Gürün, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Ankara 1988.

Halaçoğlu, Yusuf, "Ermeni Meselesiyle İlgili Birkaç Rus Kaynağı", **Yeni Türkiye; Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, II, S.38(Mart-Nisan 2001) Ankara 2001.

Halaçoğlu, Yusuf, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler**, Ankara 2001.

Halaçoğlu, Yusuf, **Ermeni Tehciri**, İstanbul 2008.

İlter, Erdal, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara 1996.

Kantarıcı, Şenol ve Diğerleri, **Ermeni Sorunu El Kitabı**, Ankara 2002.

McCarthy, Justin, **Ölüm ve Sürgün**, çev: Bilge Umar, İstanbul 1998.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler(1915-1920), Ankara 1996.

Öke, M. Kemal, **Ermeni Sorunu 1914-1923**, Ankara 1993.

Özkan, Zafer, **Tarihsel Akış içerisinde Terörden Politikaya Ermeni Meselesi**, İstanbul 2001.

Süslü, Azmi, **Türk Tarihinde Ermeniler**.

Uras, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, 1987.